

63]. Традиція, яка ґрунтується, зокрема, на релігійних переконаннях, покликана обґрунтувати та підтримати поширення ідеї про необхідність державотворення. Саме тому «упадок релігії... йде завжди в парі з розкладом державного, національного та товариського життя. З руїнацькою гризнею розбещених в своїм необмеженім індивідуалізмі одиниць» [Там само.- С. 119]. Так релігія стає дієвим чинником формування державності. Підсумовуючи сказане, слід підкреслити головне: для Липинського процес становлення нації тісно пов'язаний із затвердженням ідей про національну державу, творцем якої має постати еліта нації, що зорієнтована в цьому творчому процесі на духовні орієнтири.

*О.Рибак** (м. Київ)

КОНЦЕПЦІЯ РАНЬОГО ХАСИДИЗМУ: ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК

Хасидизм – релігійно-містична течія в юдаїзмі, що виникла у першій половині XVIII ст. серед єврейського населення Волині, Поділля та Галичини. Появу нового руху в ортодоксальній юдейській релігії зумовили зміни у соціально-економічному та політичному становищі українських євреїв, які відбувалися у той період. Козацьке повстання під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1654 рр., Гайдамаччина та інші народні заворушення XVII – XVIII ст. сильно підірвали добробут єврейського населення, призвели до поглиблення майнового та соціального розшарування всередині громад, послаблення внутрішньокагальної дисципліни, падіння авторитету релігії та престижу рабинської науки. На Волині, Поділлі та в Галичині, які найбільше постраждали від військових дій, значно знижується загальний культурний рівень народу, занепадає талмудична наука, закриваються школи.

В міру занепаду рабинської науки посилюється “таємне вчення” - Кабала – релігійно-містична течія, яка мала значний вплив на культуру практику, ідеологію та духовне життя єврейського народу. “Таємним вченням” вона є тому, що, як вважають її апологети, вивчає найзаповітніші та найфундаментальніші проблеми людського буття

* РИБАК О.А.- пошукач кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, викладач факультету юдаїки Міжнародного Соломонового університету.

(вчення про Бога, про створення світу та його кінець, про покарання, вигнання та порятунок і т. ін.). Тому знайомство з нею обмежене вузьким колом обраних, які передають свої знання найбільш гідним учням. Кабалісти вважали, що на горі Сінай Бог відкрив Мойсею не тільки Тору, а й таємне значення того, про що в ній говориться. Отримати це знання можуть лише деякі особи, які свято виконують всі 613 заповідей, ретельно вивчають релігійну літературу та всією своєю діяльністю заробили право бути ознайомленими з великою таємницею. Найбільшого поширення Кабала набула у XVI ст., коли, з винайденням друкарства, більша кількість бажаючих отримала можливість ознайомитися з творами кабалістів, зокрема з “Зогаром”, якій називають “Біблією Кабали”. Видатним кабалістом цього періоду був Іцхак Лурія Ашкеназі, якого називали Га-Арі (“лев”). Луріанська Кабала вийшла з кордонів “вчення для вибраних” та набула найбільшу кількість прихильників за весь час існування кабали взагалі. Вона була останнім релігійним рухом в юдаїзмі, вплив якого мав перевагу у всіх прошарках єврейського народу і у всіх, без винятку, країнах поширення єврейської діаспори.

Кабала Лурії твердила, що людина, внаслідок своєї гріховності, віддалилася від свого божественного джерела і поринула в середовище злих, брудних сил. Для того, щоб звільнити душу від скверни, треба постом та молитвою відновити її зв’язок з Творцем, бо поведінка та слова людини знаходять своє адекватне відображення на небесах. Можна навіть прискорити пришестя Месії шляхом суворого посту, покаяння та спокутування гріхів. Вирішення питань про “галут” (вигнання євреїв з історичної батьківщини) та “геула” (звільнення, повернення до своєї землі) також поєднувалося з молитвою та суворим виконанням юдейських релігійних правил. Лурія та його прибічники закликали усунути вигнання, посиливши його страждання. Необхідно постійно журитися про руйнування єврейського царства, Єрусалима та храму; треба широко прагнути та чекати на пришестя Месії визволителя.

Таке розуміння сутності юдейської релігії здобуло багато прихильників серед євреїв спочатку в Палестині та Туреччині, пізніше – у всій Азії та Європі. Все більша кількість євреїв катували себе постами та молитвами, намагаючись досягти осяяння та пізнати божественні таємниці. Це суворе, аскетичне вчення якнайбільше відповідало загальному настрою єврейського народу, останньою надією якого було сподівання на захист Всевишнього та його Месії.

У XVII ст. віра євреїв у близьке пришестя Месії та повернення народу на Святу Землю посилилася настільки, що викликала появу екстремістських ідей, які знайшли втілення у секті сабатіан. Сабатай Цві – єврей з турецького міста Смірна, завдяки своїм надзвичайним

природним здібностям, досяг значних успіхів у вивченні кабалістичної теорії Іцхака Лурії. Безкінечними постами та молитвами Сабатай довів себе до такого стану, в якому він повірив сам та зумів переконати своє оточення в тому, що він і є Месія. Ідеї Сабатая Цві дуже швидко поширилися серед євреїв. Багато хто вважав його появу у якості Месії найкращим підтвердженням справедливості луріанської кабали. Тільки перехід Сабатая у магометанську віру дав змогу його прихильникам зрозуміти, що він був лише дуже талановитим шарлатаном.

Однією з головних ідей сабатіанства була проповідь "святості гріха". Єретики вважали, що для того, щоб виповнити своє святе призначення, Месія повинен "зійти у царство зла, щоб перемогти його зсередини". Що стосується поведінки простих віруючих, то їм пропонувалися такі ідеї: з одного боку, дії, насправді чисті та святі, мають виглядати, як гріх; з другого боку, істинне зло, здійснене з релігійним завзяттям, перетворюється зсередини, виглядає як добро. Крім того, сабатіани вважали, що істинну віру слід сповідувати тільки таємно, тоді як зовнішня поведінка має погоджуватися з силами зла, що керують у світі. Ці концепції знаходилися у повному протиріччі зі всім, що досі складало сутність моральності в юдаїзмі, але подавалося у такій формі, що деякі віруючі прийняли їх як керівництво до дій.

На територію України сабатіанська ересь проникла якраз після жаків козацької різанини. Змучені євреї з радістю чекали пришествя Месії, готувалися до виходу в Землю Обіцяну. Після відступництва Сабатая більшість віруючих відхитнулася від нього, хоча в Галичині та на Поділлі ще деякий час існували гуртки "таємних сабатіан", або "шебсів". Вихованцем одного з таких гуртків був Яків Франк, який зажадав лаврів Сабатая Цві та, в свою чергу проголосив себе Месією. Поступово він став на чолі подільських "шебсів". Прихильники Франка називали себе "контра-талмудистами", твердили, що заперечують Талмуд, визнають тільки "Зогар", а ще триєдність Бога. Пізніше всі вони, на чолі з своїм "Месією", прийняли обряд хрещення у католицькій церкві. Вчення Франка являло собою примхливу суміш християнських та сабатіанських ідей. Франк довів нігілістичний принцип сабатіанства про "святість гріха" до крайності, проголосивши свій принцип "зневажання сорому". Франкісти виконували якісь чудернацькі обряди, під час яких співали та танцювали, причому чоловіки разом з жінками. Така поведінка сектантів не могла пригорнути до себе великої кількості віруючих євреїв, які історично виховувалися у пуританських традиціях.

Поява таких радикальних, екстремістських сект як сабатіанство та франкізм яскраво свідчить про наявність ідейних коливань у традиційно релігійному єврейському суспільстві. Суха, схоластична

рабинська наука, в яку поступово перетворювалася іудейська релігія, була далекою від розуміння народних мас, не задовольняла їхньої потреби у захисті та відпочинку в релігії. Кабала була надто туманною, мало зрозумілою більшості євреїв, заводила їх у божественні сфери, відірвані від справжнього життя. Сабатіяни та франкісти, за якими спочатку пішли євреї, скомпрометували себе проповідями про “святість гріху”, а також своєю поведінкою, яка не узгоджувалася з біблійними уявленнями про добродішність та, зрештою, характеризувалася своїм віровідступництвом. Потрібна була нова релігійна ідеологія, здатна об’єднати навколо себе більшість євреїв, дати їм можливість відчути опору в вірі.

Релігійно-духовні пошуки українсько-польського єврейства кінця XVII – початку XVIII ст. набули свого яскравого виявлення у русі хасидизму, який став результатом творчої переробки та нового переосмислення всіх течій юдейської релігії у дусі свого часу та наближення її до розуміння простого народу. Засновник хасидизму Ізраїль Бен Елієзер народився біля 1698 р. у містечку Окупі на кордоні Поділля та Валахії. Він самостійно ознайомився з юдейською релігійною літературою, зокрема з багатьма таємними кабалістичними творами, але висновки, які він зробив з отриманих знань, відрізнялися від загальноприйнятих. Відкрити діяльність він почав у якості Баал Шема – одного з багатьох чудотворців-цілителів, які лікували хвороби амулетами та заклинаннями. Баал шемів багато подорожувало Польщею та Україною у XVII – XVIII ст.; вони користувалися значною повагою серед неписьменного та малокультурного єврейського населення. Таким цілителем був й Ізраїль, причому, якщо вірити легенді, він, на відміну від багатьох шарлатанів, дійсно допомагав людям позбавитися хвороб, мав дар передбачення та чув небесні голоси [Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы // Открытый университет. Израиль.- 1995.- Ч. 3-4.- С. 220-221]. Його стали називати Ізраїль Баал Шем Тов, а вже після того, як він помер, у хасидській літературі з’явилося скорочення Бешт [Дубнов Ш. Возникновение хасидизма // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков.- М.-Иерусалим, 1995.- С. 106]. У 1740 р. Бешт оселився у Меджибожі, містечку Подільської губернії, де прожив до самої смерті у 1760 р. Саме тут він і почав проповідувати своє вчення.

Релігійна теорія хасидизму виникла у часи ідейної боротьби між загальноприйнятою серед євреїв кабалістичною містиккою та еретичними рухами сабатіанства та франкізму. На протигагу цим релігійним системам, Бешт зумів придати хасидизму форму, яка повною мірою відповідала принципам демократизації юдаїзму, розбудови релігії на

заसाдах сердечного, інтимного зв'язку людини з Богом і оптимістичного ставлення до життя.

Як вважав дослідник хасидизму XIX ст. З. Н. Крупицькій, з одного боку хасидизм був реакцією проти сабатіанства, а з другого – подальшим його розвитком, хоча і в зміненій формі [Крупицкий З. Н. Хасидизм. Его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение.- К., 1912.- С. 19-20]. Спільним у сабатіан та хасидів було їхнє негативне відношення до релігійної обрядовості. Не торкаючись обряду в цілому, Бешт сприяв його затушовуванню тим, що переніс центр ваги релігії в бік ідеї та натхненної віри. Як і сабатіани, Бешт нехтував талмудичною вченістю. Його піднесена метафізика та філософський пантеїзм відсунули книжну вченість на другий план, зробили гарячу молитву та безпосереднє спілкування віруючого з Богом основою релігійного дійства. Переробив Бешт і головну ідею сабатіан – месіанську. Якщо у сабатіан Месія – це конкретна особа, яка має зійти з неба на Землю і принести євреям визволення та спасіння, то у Бешта майбутнє “пришестя Месії” стало тлумачитися як результат релігійно-морального удосконалення особистості та осягнення нею вищих істин хасидизму. Цей так званий “містичний месіанізм” Бешта висловлюється у відомій легенді, за якою Бешту приснився сон, де йому “показали згори”, що Месія прийде, коли хасидське вчення стане надбанням всього Ізраїлю.

За основним своїм змістом хасидизм Бешта тісно пов'язаний з кабалістичною теорією Іцхака Лурії. Власне, і сабатіани відштовхувалися у своїх проповідях від постулатів луріанської кабали, але їхні міркування призвели їх до падіння у ганебну ересь; Бештові ж вдалося відхилитися від вчення Лурії рівно настільки, наскільки це треба було для демократизації та оновлення релігії.

Головний теоретичний принцип кабали – принцип абсолютного всебожжя, який визначає, що процесом світобудови є світло, яке повертається до Бога й водночас випромінюється ним. Розвиваючи цю ідею монотейстичного монізму, висловлену ще у XI ст. Соломоном ібн Гебіролем і продовжену кабалістами, Бешт доводить її до крайності. Біблійний вірш “Уся земля наповнена славою Божою” він розуміє як “Уся земля повна Богом”. Бог наповнює собою весь світ, каже Бешт, втілюється у кожному атомі всесвіту. «Все у світі наповнене Творцем, і все, що робиться згідно з замислами людськими, аж до зовсім незначних подій, є, по суті, думка Божа» [Хасидская мудрость.- М., 1999.- С. 37].

Принцип практичної кабали, який твердить про існування тісного та нерозривного зв'язку між божественним світом та світом людей, Бешт також розвиває у відповідності з своїм власним світосприйняттям. Якщо є

такий зв'язок, каже Бешт, він обов'язково повинен бути двобічним. Не тільки Бог має вплив на все, що робиться на Землі. Людина, як істота розумна, своїми вчинками і навіть думками також може викликати зміни як у особі Божества, так і у Всесвіті взагалі, бо Бог наповняє собою все. Таким чином, добродійні вчинки людей викликають у Божества прилив життєвих сил, погані вчинки порушують гармонію вищого світу. Служити Богу, за вченням Бешта, можна не тільки виконанням заповідей, а й всіма мирськими справами. Якщо Бог – це вся природа і весь світ, то шанувати його можна самим процесом життя.

Головне завдання істинно релігійної людини – це постійне спілкування з Богом. Для позначення цього процесу існує термін “двекут”, що означає “приліплення” до Бога. І кабала, і хасидизм вбачають у “двекуті” вищий релігійний ідеал. Але кабалісти вважали, що тільки небагатьом вибраним дається можливість досягти його здійснення. Більше того, вони можуть удостоїтися цього лише на останньому етапі довгого та важкого процесу морального очищення та духовного підвищення. Бешт же стверджував, що “двекут” – не завершення, а відправна крапка, найближча мета будь-якого релігійного акту, яка надає йому необхідне значення. Крім того, Бешт вважав, що досягнення двекуту є вимога, яка висувається до кожного віруючого єврея. Г. Шолем справедливо зазначає, що таке розуміння ролі “двекуту” в справі служіння Всевишньому підготувало ґрунт для поширення хасидизму саме серед простих віруючих та перетворення його на народний рух.

Головним засобом приближення до Бога, “двекуту”, як і у Кабалі, Бешт вважав молитву. Хасидська молитва кардинально відрізнялася від похмурої та суворої молитви кабалістів. Для Бешта Бог – не тільки предмет пізнання, страху та благоговіння, але головним чином предмет гарячої любові та пристрасті; “молитва – це свого роду совокупління з Богом”. Тому процес спілкування з Всевишнім має бути емоційним, радісним, слова молитви повинні йти з самої глибини серця віруючого, бути щирими та піднесеними. Бешт заперечував аскетизм і суворість віри кабалістів, вважав, що “печаль зачинає браму небесну, молитва розкриває її, а радість здатна розтроцити стіни” [Там само.- М., 1999.- С. 18]. Ця ідея палкої екстатичної, нічим не обмеженої молитви, коли людина забуває про все навколо і намагається досягнути до Всевишнього словами, що йдуть від самого серця, привернула до себе багато прихильників серед євреїв.

Прагнення досягти високого молитовного настрою і в такий спосіб “приліпитися” до Бога вимагало не тільки величезних душевних зусиль під час самої молитви, але й інтенсивної підготовки почуттів та подолання різноманітних перешкод, серед яких однією з найважчих було

появлення “сторонніх думок”. Поняття це означає гріховні помисли, або просто зайві думки, які заважають віруючому зосередитися на молитві. Кабалісти вважали, що це “сторонні думки” необхідно виганяти з свідомості, боротися з ними за допомогою аскези, умертвіння плоті. Вчення Бешта, навпаки, пропонує не виганяти гріховні думки з свідомості, а “виправляти” їх та спрямовувати у необхідне русло. Хасиди вважали, що навіть у сторонніх думках присутнє Божество, тому той, хто виганяє їх з свідомості, заперечує існування Бога. Виправляти гріховні думки Бешт пропонує поверненням їх до божественного джерела. Як приклад таких благочестивих роздумів, в літературі, присвяченій хасидизму, завжди наводиться таке міркування Бешта: якщо, скажімо, думки про красиву жінку заважають зосередитися на молитві, треба згадати, що джерелом краси цієї жінки є Бог. Так грішна думка перетворюється на роздуми про велич Творця. Такий напрям думок підносить та облагороджує в очах віруючого різноманітні речі та події, допомагає спокійно дивитися на всі життєві явища. Цей ще один з важливих елементів хасидизму Бешта - релігійний оптимізм - протиставлявся суворості кабали, де за найменше відхилення від догми віруючого чекала кара небесна.

Такий оптимізм зумовив і погляди Бешта з такого важливого філософського питання, як співвідношення добра і зла. Якщо в кабалі існує дуалізм понять добра і зла, святості і гріха, правди і брехні, краси і потворності, то в хасидизмі Бешта зло – нижча ступінь добра, подібно тому, як холод – нижча ступінь тепла. Таким чином, добро і зло – єдина субстанція; зло при цьому як метафізичне поняття заперечується.

Однак, зло як соціальне явище все-таки признається хасидами: “зло у людських вчинках”. І тут Бешт пропонує досить ризикований засіб допомоги ближньому, який в чомусь перегукується з сабатіансько-франкистськими теоріями “святості гріха” та “зневажання сорому”. Він каже: «Хто бажає витягнути ближнього з бруду, той сам повинен опуститися в бруд, щоб подати йому руку допомоги» [Там само.- С. 17]. І далі: «Спочатку пізнай зло, щоб уникати його. Потім пізнай добро, щоб творити його». [Там само.- С. 25].

Проблему спокутування гріха Бешт вирішує просто – це сердечне покаяння. Якщо людина скоїла гріх, то вона із-за цього не повинна засмучуватися, бо ж їй досить тільки покаятися від усієї душі, і Бог простить. Бешт закликає відмовитися від практики постів та спитимій, яка панувала тоді в релігійних єврейських колах.

Хасидський рух був закономірною реакцією проти безумовного підпорядкування особистості колективу, яке існувало у єврейському суспільстві до розпаду кагалів. Всі традиційні релігійні ідеї хасидизм

пов'язує з цінностями індивідуального людського життя. Таким чином, особистість посідає місце доктрини. Бешт висуває абсолютно новий тип релігійно-духовного лідера – цадика (праведника). За визначенням М. Бубера, цадик відрізняється від традиційного ідеалу рабиністичного юдаїзму – “знавця Тори” тим, що сам “стає Торою”, точніше – її живим втіленням [Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники.- М., 1997.- С. 10]. Бешт подає цадика як харизматичного лідера, який має виключний авторитет серед віруючих не завдяки своїй освіченості у релігійній літературі, а завдяки тому, що він своїм праведним життям та щирою молитвою досяг надзвичайної близькості до Бога, став його довіреною особою на Землі. Цадик повніше від усіх здійснює злиття з Богом і в своїй молитві може досягти найвищого відкриття – дару пророцтва. Його молитва більше впливає на небесні сфери, ніж молитва простих людей. Цадик – наставник і духовний керівник, душею своєю він постійно перебуває у небесах, але спускається в грішний світ для спасіння та навчання душ віруючих. Праведник, який живе серед нечестивих та грішників, рятує їх своїми заслугами. Він є каналом, через який випромінюється на Землю Бога милість. Кожна проста людина всією своєю душею повинна приліпитися до цадика, бо “хто прославляє праведника, той немов вивчає таємниці Всесвіту”.

Положення про цадика, цього праведника та керівника єврейської общини, є головною ідеєю, яка відрізняла ранній хасидизм від ортодоксального юдаїзму. Таким чином, на зміну рабинській аристократії хасидизм висунув нового релігійного лідера – цадика, який стояв набагато ближче до простого народу і був моральним, практичним керівником маси. Бешт, який не здобув формальної освіти, що була обов'язковою для релігійних лідерів того часу, став першим цадигом, всім своїм життям довівши справедливість хасидської теорії.

Таким чином, хасидизм являє собою приклад практичної містики та творчої переробки класичного юдаїзму і Кабали. Не порушуючи жодного з постулатів релігії, Бешту вдалося наблизити її до розуміння простого віруючого, зробити Бога доступнішим, а сподівання на його захист та допомогу реальнішими. Велике значення мала демократизація керівництва релігійною громадою, коли лідер її висувався з самої маси народу. У філософському плані більшість кабалістичних ідей була тісно пов'язана з цінностями індивідуального життя, загальні ідеї стали особистісними етичними цінностями. Ці зміни зробили філософські та релігійні ідеали надбанням кожного віруючого, що дало змогу підвищити авторитет юдаїзму та знов об'єднати євреїв навколо своєї віри.